

10. Ревуцький В. По обрїю життя. Спогади / В. Ревуцький. – К. : Час, 1989.

Даниленко С.В. ШКОЛА В. ДУРДУКОВСКОГО В 1920-Х ГОДАХ

Раскрывается деятельность Первой украинской гимназии имени Т.Г. Шевченко, акцентируются особенности ее кадрового состава, идейной и научно-педагогической направленности. Обращается внимание на трагическую судьбу многих ее учителей и учеников в условиях оккупационного советского режима.

Ключевые слова: школа, украинская интеллигенция, национальное воспитание, советский режим, Первая украинская гимназия им. Т.Г. Шевченко, репрессии.

Danilenko S.V. SCHOOL OF V. DURDUKIVSKY IN THE 1920s

The article is devoted to the activity of the First Ukrainian T.G. Shevchenko gymnasium. Its personnel structure, ideas and science-educational trend are emphasized. Attention is paid to the tragic fate of teachers and pupils of this school in the time of Soviet occupation.

Keywords: school, Ukrainian intellectuals, national education, Soviet regime, First Ukrainian T. Shevchenko gymnasium, repressions.

УДК 94(477) „1920-1925” (043)

І.В. Мазур-Стукальська, А.В. Войнаровський

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ:

ФОРМИ ТА МЕТОДИ (НА ПРИКЛАДІ ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАЇНИ)

В статті висвітлюється антирелігійна політика радянського керівництва в українських губернських центрах у 20-х рр. ХХ ст. Дана політика базувалась на запровадженні різноманітних форм боротьби з церквою та культивуванні в українському суспільстві наукового атеїзму.

Ключові слова: Церква, релігія, антирелігійна політика, тоталітарна держава.

В 20-х рр. ХХ ст. на фоні утвердження та посилення більшовиків в українському суспільстві розгорнувся процес планомірного наступу нової влади на Церкву як на опонента у боротьбі за суспільний вплив та пережиток старого ладу. Віра та церква слугували народу засобом самовираження, місцем усвідомлення свого життєвого призначення та діянь на благо Господа, країни й родини, а також приналежності до певної спільноти зі збереженням її традицій та національного характеру.

Метою означеної статті є спроба авторів висвітлити процеси, що супроводжували політику більшовицького керівництва проти Церкви та релігії в межах запропонованих хронологічних рамок на прикладі губернських міст України.

Процеси «відокремлення Церкви від держави» упродовж 20-х рр. ХХ ст. привертали увагу таких дослідників, як О. Демиденко, Н. Семенко, В. Силантьєв, С. Кульчицький та ін., проте системний аналіз питання розгортання форм та методів антирелігійної кампанії в губернських містах України відсутній.

Вивчення конкретних актів державних установ 20-х рр., не кажучи вже про пізніші часи, вимагає істотного перегляду значення цих декретів у конфесійній політиці більшовицької влади. Треба мати на увазі, що вона була вкрай ідеологізованою, а тому й нетерпимою до інших поглядів на світ. Фанатична ворожість комунізму до будь-якої релігії, на думку М.А. Бердяєва, не випадкова, оскільки він сам прагнув стати релігією і надати нового сенсу людському життю [2, с. 130].

Більшовики спрямовували на народні маси шквал атеїстичної пропаганди та антицерковної практики. В будованій більшовиками тоталітарній державі не залишалося місця для релігії та Церкви. Ліквідуючи церковні громади й знищуючи храми, компартійно-радянські функціонери не могли знищити релігійного життя. Більш успішним виявилось насадження «наукового атеїзму» серед молоді та дітей. Поступово стало формуватися покоління радянських людей, позбавлене в основній своїй масі віри у Бога [3, с. 104].

Якщо проаналізувати антирелігійний рух в Україні в першій половині 20-х рр., то, на думку Т.Л. Семенка, можна виділити в ньому два періоди. Перший період згаданий дослідник називає стихійним і агітаційним, оскільки він характеризується недостатньою організованістю,

.....
епізодичністю засобів у роботі агітаторів. Другий – періодом пропаганди і початку серйозної атеїстичної роботи [4]. Але слід зауважити, що зазначений поділ є досить умовним, оскільки антирелігійна робота у містах велася на значно вищому рівні, ніж у селі.

Антирелігійною агітацією та пропагандою займалися відповідні відділення губполітпросвіту, губнаросвіти, губкому та губревкому. В якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти.

Однією з обраних більшовиками форм дискредитації православної церкви стала широка кампанія з розкриття мощів. У православ'ї вважається, що тіла святих після смерті залишаються нетлінними як особливий дар за життя за законом Божим. Заходи з розкриття мощів розпочались в Росії. З 1918 по 1920 р. в двадцяти губерніях Росії розкрили 63 раки, з них у 45 випадках внутрішнє наповнення не відповідало святому змісту – наявності нетлінних мощів. На Україні дана акція розгорнулася на початку 20-х рр. після циркуляра НКЮ РСФРР. Комісії також виявляли чимало фальсифікацій [5]. Але в багатьох українських губерніях було підтверджено статус православних святих, і сподівання організаторів на дискредитацію не виправдались.

Розглянемо один з таких випадків у губернському Чернігові. Згідно з рішенням губернського з'їзду рад 18 лютого 1921 р. було розкрито мощі Святителя Феодосія Чернігівського. До слідчої комісії включили делегата від Червоної армії та по одному представнику від усіх повітів губернії, переважно позапартійних селян [6].

Однак виявилось, що мощі Святителя Феодосія майже повністю збереглися. Це справило неймовірне враження на присутніх. Подальше варварське ставлення до мощів з боку місцевого більшовицького керівництва викликало обурення людей, а подія набула надзвичайно великого суспільного резонансу [7].

Прибувши для перевірки на прохання місцевих урядовців, московська комісія у складі низки іменитих професорів і групи лікарів підтвердила висновки про природну муміфікацію. Обговорення 29 березня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в присутності Г.І. Петровського, Х.Г. Чаковського, В.Я. Чубаря свідчить про серйозність ситуації. Було прийнято рішення, узгодивши з Чернігівським губвиконкомом, відправити мощі Святителя Феодосія до Москви. Слідом до Центрального державного сховища було відіслано і його срібну раку, яка важила більше 10 пудів і коштувала 4 190 000 тогочасних карбованців [8, арк. 40].

Отже, розкриття мощів Святителя Феодосія призвело до небажаних для радянських органів влади наслідків: по-перше, у Спаському соборі знаходилося справді тіло людини без ознак гниття, що підтвердили дві експертизи; по-друге, дії влади викликали надзвичайне невдоволення людей.

1923 рік можна віднести до початку другого періоду антирелігійного руху, коли 22 червня пленум ЦК КП(б)У ухвалив «Тези з антирелігійної пропаганди» і відповідна робота посилювалась. У них зазначалося, що розвиток революції і безперервна кампанія проти релігії сприяли «величезним зрушенням у свідомості народних мас та величезним перемогам на антирелігійному фронті». З іншого боку, «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкву і церковні землі, не передбачені законодавством, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу викликали ексцеси, спрямовані проти влади». В ряді губерній до 1923 р., незважаючи на попередні циркуляри подібного змісту, антирелігійна робота здійснювалась кустарно і не давала потрібних для діючої влади результатів [3, с. 105].

Відтепер її планування широко обговорювалось колегією Агітпропу, яка розробляла атеїстичні гасла, листівки, влаштовувала наукові доповіді, політсуди над Пасхою. Рекомендувалось покласти на «кожного стійкого і здібного» члена профспілок обов'язок індивідуальної агітації серед населення за боротьбу з релігійним святом.

Губнаросвіти постановляли не робити звичайних весняних шкільних канікул, присвячених Великодню, а в дні самого свята займатися з дітьми за бажанням у гуртках при школі, влаштовувати літературні вечори та ранки, показувати кінофільми на атеїстичні теми. Органи влади агітували робітників працювати в дні церковних свят [9]. Нерідко центр давав досить цікаві поради – розпочати цей захід з навмисно завербованою групою. А невдовзі в газетах з'являлись статті, в яких із захопленням розповідалось про відданість радянській владі молодих друкарів, працівників міліції, губрозшуку, що оголосили пасхальний неділеньник.

Широкого розповсюдження по всій країні набули антирелігійні карнавальні процесії, «комсомольські пасхи» та «комсомольські різдва». Так, у Києві під гаслом «Від образу до Мар-

кса» було започатковано проведення «комсомольських великоднів» – містом їздили вантажівки із «артистами», що висміювали великоднє дійство та співали веселих пісень [10]. Такі кампанії вимагали значних коштів, тому їх проводили зазвичай на найбільші релігійні свята.

Упродовж 20-х рр. прямими провідниками більшовицької політики на місцях були комсомольські осередки. Вони разом з іншими представниками радянської влади брали активну участь у реквізіціях, боротьбі з церквою, виконували функції міліцейського характеру. Недарма перших комсомольців народна пам'ять ототожнює з войовничим атеїзмом та аморальною поведінкою. Чимало прикладів лише по Донбасу засвідчує це: в одному місті секретар осередку забороняє священику святкувати Великдень; в іншому під час Великодня комсомольці з диким захопленням розбивають вітар у церкві; в третьому комсомольці в той час, як прихожани моляться в церкві, йдуть туди з піснями й влаштовують біля її стін дебош [11].

Церкву оголосили «пережитком минулого», священиків всіляко висміювали. Але що дало для суспільства таке форсоване клонування «безвірників» та «безбожників»? Людей зі зміщеними поняттями моральності, порядності та елементарного людського співпереживання. Характерними ознаками побутового життя міста стали шкідливі звички і аномалії в поведінці: пияцтво, проституція, злочинність.

Звинувачення у появі людей в нетверезому стані після релігійного свята газети, як правило, покладали на попів, що було одним із методів антирелігійної агітації радянської влади [13]. В деморалізованому суспільстві пияцтво, що набрало особливо великих розмірів, було однією з основних причин прогулів на виробництві. Так, у 1926 р. в Катеринославі на заводі ім. Петровського прогули, пов'язані з пияцтвом, склали 16%, тобто на роботу не виходило до 800 робітників [14, с. 162–163].

Радянське керівництво добре розуміло, що на противагу релігійним святкам слід впровадити нові громадянські комуністичні свята і ритуали. День індустріалізації святкувався замість релігійного свята Преображення. Було започатковано таку традицію, як організація «комуністичних хрестин», або «звездін», на яких збори підприємства, а не церква, давали ім'я новонародженій дитині (як правило, імена нагадували про революційні події або їх лідерів).

Ще одним проявом антирелігійної пропаганди стало створення музеїв, виставок та експозицій у багатьох містах України. Їхнім завданням було довести «протиріччя у віровченнях та аморальність представників культів». За даними Чернігівського ГубОНО, лише за два місяці відповідний музей відвідало 12 899 осіб, що вважалося надзвичайно великою кількістю для міста [17, арк. 190–191].

Разом з тим, через адмінвідділи виконкомів усіх рівнів, ДПУ незмінно втручалось в усі церковні справи. Сутність спрямування дій офіційних установ розкриває таємна інструкція Подільського губернського адміністративного відділу від 29 серпня 1924 р. В ній йшлося про необхідність підтримки внутріцерковної боротьби і наголошувалося, що це є одним із завдань ліквідкомів. «Найкраща антирелігійна пропаганда, – зазначалося в інструкції, – це боротьба, яку ведуть окремі релігійні громади між собою... Хай боротьба ведеться далі, бо це найкращий спосіб антирелігійної пропаганди» [3, с. 107]. Чи ж можна після такого документа, а головне – після знайомства з практикою ставлення влади до церкви та віруючих твердити про виконання декрету від 23 січня 1918 р.?

Отже, реальні факти та сучасні наукові розвідки дають підстави констатувати, що проголошене «відокремлення церкви від держави» не відбулося насправді. Держава тримала в руках усі найважливіші важелі церковного життя: давала дозвіл на реєстрацію громад, статутів, на проведення з'їздів, регламентувала пересування священиків і єпископів, ділила конфесії на «лояльні» та «нелояльні» і, керуючись цим, визначала умови їхнього функціонування й, зрештою, саму їхню долю.

Релігійні громади та їхні центральні організації, з'їзди громад і обрані ними виконавчі органи не мали права володіти культовим майном, укладати будь-які майнові договори і угоди [1, с. 83].

Влада ставила перепони і в будівництві храмів. Так, у таємній інструкції Подільського губвиконкому від 30 червня 1921 р. окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нову релігійну громаду, якщо в її розпорядженні не було спеціального молитовного будинку [19, арк. 95]. Разом з тим релігійні громади мали ремонтувати (причому терміново) старі молитовні будинки. Вимога вчасного ремонту останніх якраз і використовувалася як формальний привід для розриву угоди з громадою про надання їй храму, а відтак і для закриття самої грома-

ди. Варто пригадати величезну кількість зруйнованих і занедбаних храмів, щоб збагнути справжню суть такої «турботи» про ремонт молитовних будинків.

Для боротьби з церквою була використана і кампанія початку 20-х рр. з вилучення церковних цінностей для організації допомоги голодуючим. Заходи ж більшовицького уряду зі зняття церковних дзвонів на «потреби індустріалізації» загалом є темою окремого дослідження. В Харкові, Артемівську, Херсоні, Одесі були ухвалені постанови про зняття дзвонів з усіх церков. Зауважимо, що подальше недбале ставлення до відібраного, у більшості випадків, з боку місцевого керівництва, мало негативний вплив на настрої населення й викликало обурення владою. Утім комуністи давали «рішучу відсіч усіляким спробам попівщини всіх видів використати недоволення мас для досягнення своїх контрреволюційних цілей» [15, с. 13].

Таємними циркулярами НКВС від 19 та 24 березня 1924 р. визначався напрям дій адміністративних органів щодо коштів, які залишалися в церковних касах після вилучення молитовних будинків у громад. Зокрема наголошувалося, що в жодному разі не слід лишати в користуванні громади наявні гроші, щоб вона не змогла скористатися ними для свого відродження чи взагалі з метою будь-якої релігійної діяльності.

На початку 20-х рр. великого значення у боротьбі проти релігії надавалось повсюдно створеним антирелігійним товариствам. До них належать перш за все групи «Безбожник» та «Атеїст».

В Україні керівництво антирелігійними об'єднаннями відбувалося навколо журналу «Безвірник». Його критичні статті виходили дуже яскравими та емоційно оформленими. Вони відображали головну доктрину партії з питань антирелігійної пропаганди [20].

Атеїстична пропаганда об'єднувала навколо гуртків безбожників величезну кількість людей. Якщо в кінці 20-х рр. в рядах товариства згуртувалося майже 525 тис. чол., то в 1931 р. – 1 млн. 400 тис. чол.

Поряд із активізацією економічного життя на нових засадах почалося знищення попередніх традицій, світоглядних концепцій та свідомості самого народу. Проголошені більшовиками принципи рівності, а особливо методи зрівнювання приголомшували своєю антигуманністю та нетерпимістю до непролетарських верств населення.

Хоча радянська влада всіляко пропагувала матеріалізм і державний атеїзм, життя численних конфесій вирувало доти, поки більшовицький режим не розпочав масове фізичне знищення служителів культів та віруючих.

Розпалена більшовиками ворожнеча, культивування так званої «пролетарської ненависті» були спрямовані передусім проти церкви та духовенства. Ця група населення, яка за комуністичною доктриною вважалася ворожою до робітничого класу, була у своїй більшості незалежна, специфічна суспільна сила, здатна до самостійного формування громадської думки. Отже, дана група населення не влаштовувала радянську владу ні за кількістю, ні – і це було головним – за своїм світоглядом. Як ідеологічні та політичні супротивники такі люди вважалися смертельно небезпечними для більшовицькому режиму.

Тема винищення більшовиками служителів культу має розлогу історіографію, але потребує більш детального і ґрунтового дослідження. Якщо у радянський час це трактувалася як безумовне досягнення революції та відбудовчого періоду, то сьогодні це одна із трагічних сторінок в історії нашого народу.

Влада докладала максимум зусиль, щоб тримати церкву під своїм контролем, не допускати її впливу на ідеологію, свідомість людей, формування їхніх переконань. Саме для цього і розроблялися різноманітні інструкції, завдання, анкети для обстеження стану релігійних громад, всіляко заохочувалась дискредитація церкви та духовенства. Пропаганда, виховання, а нерідко й насилля стали методами впливу на громадську свідомість. Така відкрито ворожа позиція тільки налаштовувала проти влади народні маси.

Партійні та комсомольські працівники почали вважати війну з релігією чи не найголовнішим своїм завданням. Здійснивши «стрибок у соціалізм», радянська держава прагнула будь-що закріпити за собою лідерство, сформувані у громадян моральні підвалини «особливого способу життя», а відтак обмежувала внутрішній світ людини лише тими цінностями, котрі не суперечили основоположним постулатам комуністичної доктрини. Навмисно викликаний антицерковний рух перетворився у справжню національну трагедію, плоди якої наше суспільство пожинає до сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Законодавство про релігійні культ. – К., 1973. – 578 с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев – М., 1990. – 300 с.
3. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / А.Л. Зінченко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – № 1. – С. 104–114.
4. Семенко Н.А. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) / Н.А.Семенко // УІЖ. – 1967. – № 9. – С. 103–108.
5. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / В.И. Силантьев – Харьков, 1998. – 258 с.
6. Демиденко О. Антирелігійна агітація та пропаганда на Чернігівщині в 1920–1925 рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 68–73.
7. Религия и Советская власть. Борьба с темнотой // Известия Черниговского Губернского Революционного комитета и Губернского комитета Российской Коммунистической партии (большевиков). – 1921. – 4 березня. – С. 2.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. р. 305. – Оп. 1. – Спр. 1859.
9. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – Т. 11. – К., 1999. – 336 с.
10. Кальницький М., Маликов Д., Юркова О. Нариси з історії Києва : Навч. посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / М. Кальницький, Д. Маликов, О. Юркова – К., 2002. – 384 с.
11. Шестой съезд Р.Л.К.С.М. Статистический отчет. – М.-Л, 1924. – 346 с.
12. Б.М. Не Бог, а наука // Красное знамя. – 1923. – 7 січня. – С. 1 ; Долой религиозный дурман // Красное знамя. – 31 березня. – С. 3.
13. Селянин. Попы виновники пьянства // Красное знамя. – 18 жовтня. – С. 3.
14. Дніпропетровськ віхи історії / Упор. А.Г. Болебрух, С.А. Квітка. – Дніпропетровськ, 2001. – 284 с.
15. Зброя безвірника. Антирелігійна читанка / П. Вітров, О. Карпенко, І. Марденштейн, Іван Мойся. – Харків-Дніпропетровськ, 1930. – 50 с.
16. Коммунистические «крестины» // Красное знамя. – 1923. – 14 жовтня. – С. 4 ; Хмара. Крестины по новому // Там само. – 27 грудня. – С. 5 ; Руденко. «Красные звезды» // Там само. – 1924. – 31 серпня. – С. 3.
17. ДАЧО – Ф. р. 593. – Оп.1. – Спр. 1729.
18. ДАВО. – Ф. р. 31. – Оп. 1. – Спр. 483.
19. ДАВО. – Ф. р. 197. – Оп. 8. – Спр. 6.
20. Антирелігійна робота взимку // Безвірник. – 1926. – № 8–9. – С. 3.

Мазур-Стукальская И.В., Войнаровский А.В. АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НАЧАЛА 20-х ГОДОВ XX ВЕКА: ФОРМЫ И МЕТОДЫ (НА ПРИМЕРЕ ГУБЕРНСКИХ ГОРОДОВ УКРАИНЫ)

В статье освещается антирелигиозная политика советского руководства в украинских губернских центрах в 20-х гг. XX в. Даная политика базировалась на внедрении различных форм борьбы с церковью и культивировании в украинском обществе научного атеизма.

Ключевые слова: Церковь, религия, антирелигиозная политика, тоталитарное государство.

Mazur Stukalskaya-I.V., Voynarovsky A.V. ATHEISTIC POLICIES OF THE SOVIET GOVERNMENT IN THE 1920s: FORMS AND METHODS (BY THE EXAMPLE OF THE PRINCIPAL TOWNS OF PROVINCES OF UKRAINE)

The article highlights the anti-religious policy of the Soviet leadership in Ukrainian principal towns of provinces in the 1920s. The policy was based on the introduction of various forms of struggle with the church and culture in the Ukrainian society and cultivating of scientific atheism.

Keywords: Church, religion, antireligious policies, totalitarian state.

УДК 94 (477.43/44) «1926-1928»

А.М. Трембіцький

**УКРАЇНСЬКЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОНФЛІКТІ
1926–1928 РОКІВ**

*У статті на підставі маловідомих спогадів українського мовознавця, політичного діяча і дипломата, надзвичайного посла і повноважного міністра УНР в Берліні (1921–1923) Романа Смаль-Стоцького (*08.01.1893, Чернівці – †27.04.1969, США) висвітлено участь Державного Центру УНР в екзилі в улагодженні литовсько-польського конфлікту 1926–1928 рр.*